

КЛАСИЦИЗМ І РОМАНТИЗМ У ЖИВОПИСІ ІСТОРИЧНОГО ЖАНРУ ШЕВЧЕНКА-ХУДОЖНИКА

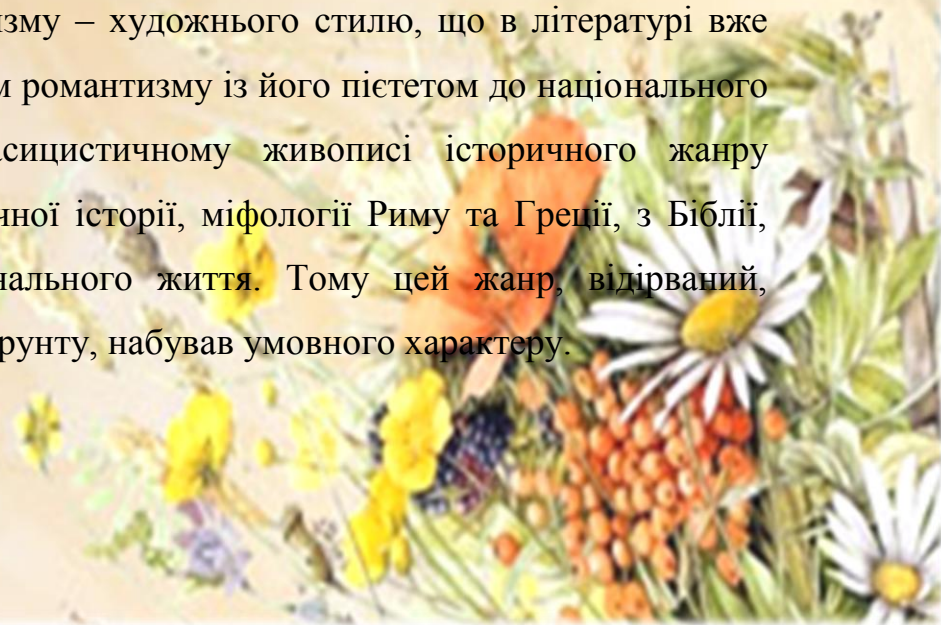
ЕСКІЗ «БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ З СИНОМ ПЕРЕД КРИМСЬКИМ ХАНОМ»

Олеся ПОНОМАРЕНКО, старший науковий співробітник
Національного музею Тараса Шевченка, м. Київ

Тарас Шевченко першим в українському академічному образотворчому мистецтві почав свідомо обирати теми та героїв історичного жанру з рідної національної історії. Петербурзька Академія мистецтв, яку він закінчив у 1845 р. зі званням вільного художника, на той час єдина у всій Російській імперії давала професійні знання з техніки рисунка, правильної побудови перспективи, анатомії, теорії прекрасного. Взірцем для розроблення перспективних планів пейзажу вважалися шедеври майстрів Ренесансу.

На народних картинах, відомих Тарасові з дитинства (одна з них – «Козак Мамай» у батьківській хаті) зазвичай не витримували пропорцій триплановості зображення, але часто виписували на тлі краєвиду певний узагальнений образ героя історії України.

Видатний учитель Тараса Шевченка Карл Брюллов був професором історичного живопису в Академії мистецтв, а цей заклад у ХІХ ст. вважався оплотом класицизму – художнього стилю, що в літературі вже поступався перед напрямом романтизму із його пієтетом до національного та незглибимого. У класицистичному живописі історичного жанру розроблялися теми з античної історії, міфології Риму та Греції, з Біблії, далекі від рідного національного життя. Тому цей жанр, відірваний, скажімо, від італійського ґрунту, набував умовного характеру.

Т. Шевченко впевнено долав умовний академічний класицистичний канон з його «високими» та «низькими» темами, хоча боротися з ним у ті часи було нелегко. І як поет, і як художник він довів, що історичні теми, що стосуються життя народу, національно-визвольних рухів, не можуть бути «низькими».

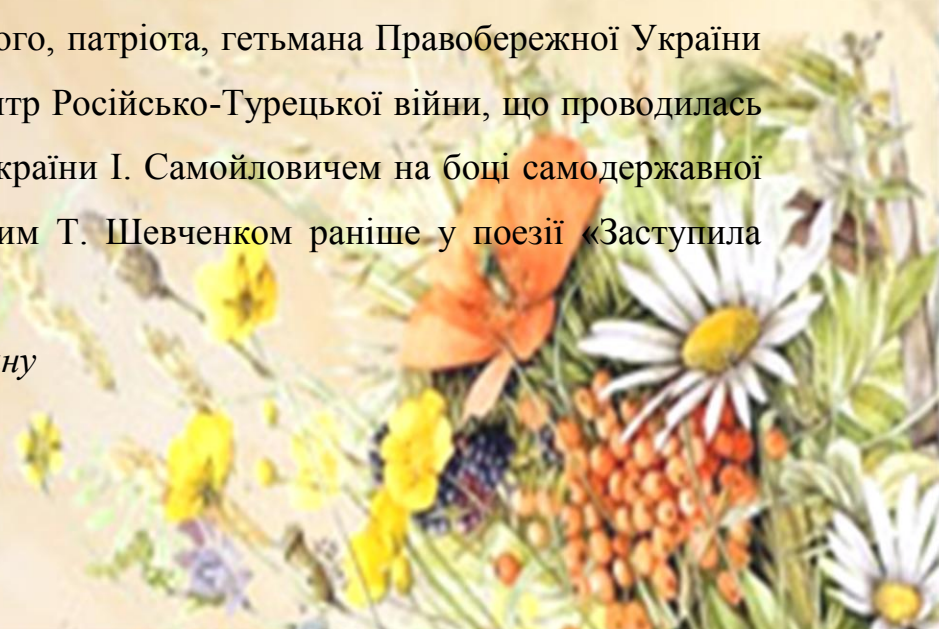
Однією з новаторських спроб поставити історичний жанр на національну основу в українському образотворчому академічному мистецтві є ескіз Т. Шевченка «Богдан Хмельницький з сином перед кримським ханом», намальований на папері кольоровими олівцями в Нижньому Новгороді не раніше 22 вересня 1857 р.

Повертаючись із заслання, Т. Шевченко 2 серпня 1857 р. за старим стилем залишив Новопетровське укріплення на півострові Мангишлак, розташованому на північно-східному узбережжі Каспійського моря, і відплив поштовим човном до Астрахані, а звідти на пароплаві «Князь Пожарский» 20 вересня прибув до Нижнього Новгорода. Під час цієї подорожі Волгою він записав 5 вересня у щоденнику, що має намір прочитати в «Русском вестнике» статтю історика нового стилю О. М. Попова «Турецька війна при царі Федорі Олексійовичеві». Актуальність цієї праці зросла у зв'язку з програвом Російською імперією Турецької війни 1853-1856 рр. Поразка виявила крах самодержавно-кріпосницького ладу.

Історичні погляди О. М. Попова на Чигирин як резиденцію наступника Б. Хмельницького, патріота, гетьмана Правобережної України П. Дорошенка, як на епіцентр Російсько-Турецької війни, що проводилась гетьманом Лівобережної України І. Самойловичем на боці самодержавної Росії, суголосні висловленим Т. Шевченком раніше у поезії «Заступила чорна хмара...» (1848 р.):

«Виступили з-за лиману

З турками татари.

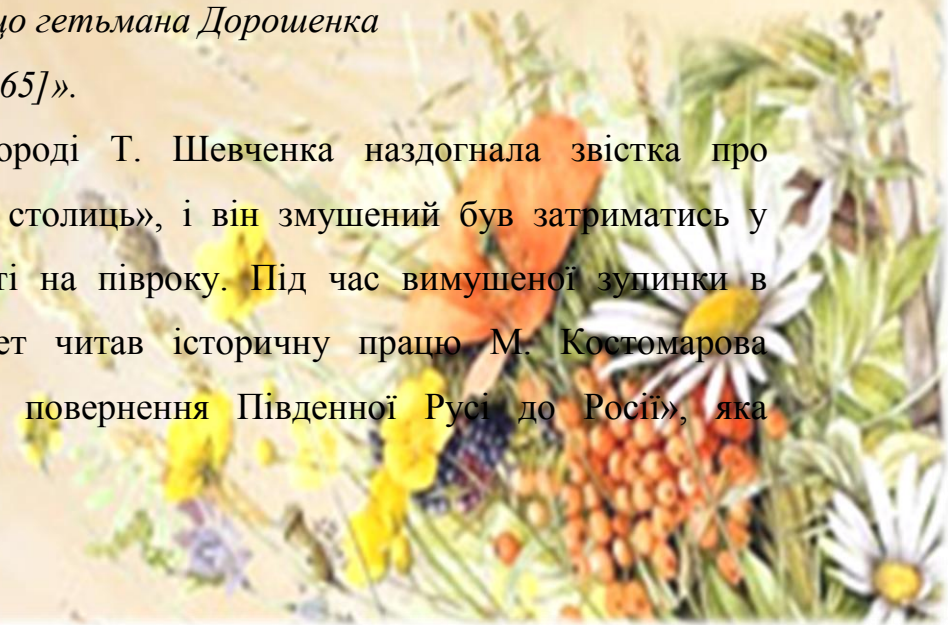

*Із Полісся шляхта лізе,
А гетьман-попович
Із-за Дніпра напирас -
Дурний Самойлович
З Ромоданом. Мов та галич,
Вкрили Україну
Та й клюють єлико мога...».*

П. Дорошенко, щоб не допустити громадянської війни між Правобережною і Лівобережною Україною, зрікається влади і йде на заслання:

*«А ти, Чигирине!
А ти, старий Дорошенку,
Запорозький брате!
Нездужаєш чи боїшся
На ворога стати?
Не боюсь я, отамани,
Та жаль України. –
Не розсиплем вражу силу,
Не встану я знову!
Возьміть мої гетьманські
Клейноди, панове,
Та однесіть москалеві:
Нехай Москва знає, що гетьмана Дорошенка
На світі немає [12; 165]».*

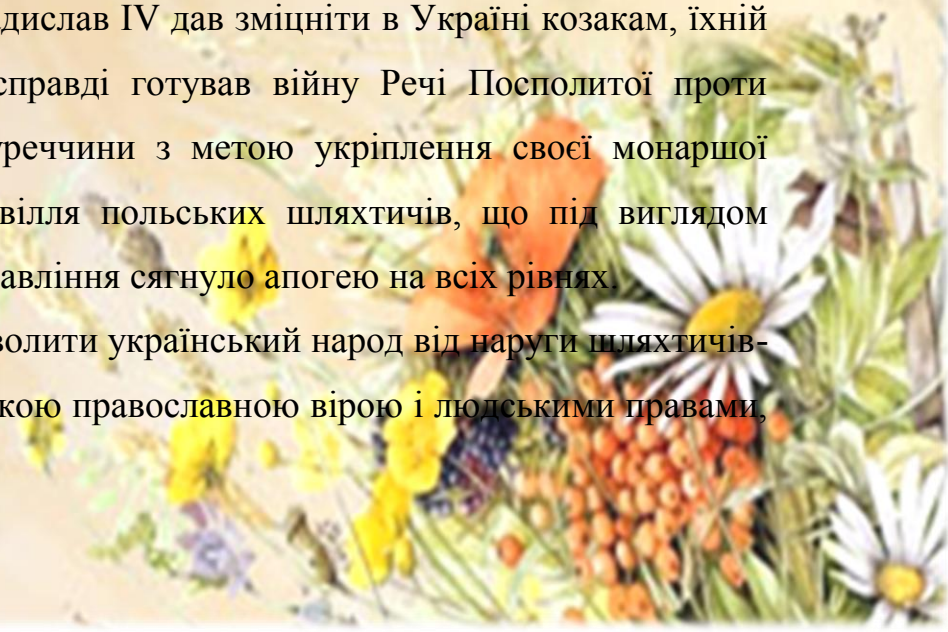
У Нижньому Новгороді Т. Шевченка наздогнала звістка про заборону в'їзду до «обох столиць», і він змушений був затриматись у цьому провінційному місті на півроку. Під час вимушеної зупинки в Нижньому Новгороді поет читав історичну працю М. Костомарова «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії», яка

друкувалася в 1-й-8-й книгах (томи 110 — 113) «Отечественных записок» за 1857 рік. Про це свідчать два записи в його щоденнику від 22 вересня 1857 р.: «После обеда, как и до обеда, лежал и читал Богдана Хмельницкого Костомарова. Прекрасная книга, вполне изображающая зтого гениального бунтовщика. /.../ Историческая литература сильно двинулась вперед в продолжение последнего десятилетия» [1, 109]; від 23 вересня 1857 р: «Погода постоянно скверная. Я постоянно лежу и читаю Зиновия Богдана. Прекрасная, современная книга!» [1, 109]. А також лист Бр. Залеського до Т. Шевченка від 5 листопада 1857 р.: «...спешу по первой почте послать тебе несколько слов в надежде, что они застанут тебя в Нижнем, над твоим Богданом Хмельницким/.../» [2, 98].

Під враженням від вищезгадуваної історичної праці М. Костомарова Т. Шевченко створив історичну композицію «Богдан Хмельницький з сином перед кримським ханом». На малюнку зображено чигиринського сотника Б. Хмельницького, котрий разом із сином-підлітком Тимофієм прибув у березні 1648 р. у Бахчисарай (столицю Кримського ханства) до палацу кримського хана Іслам-Гірея з метою укласти угоду про дружбу і вічний союз для боротьби зі спільним ворогом – польською шляхтою. Хан довго радився зі своїми мурзами (воєводами), а потім через них висловив підозру Б. Хмельницькому, чи не підсланий він польським королем Владиславом IV : «...чи не зумисне від Ляхів у Крим випроваджений, щоб оmanoю вивести Орду в Польшу і через готові війська лядськії її вигубити?!» [3, 44-50]. Владислав IV дав зміцнити в Україні козакам, їхній православній вірі. Він і справді готував війну Речі Посполитої проти Татарського Ханства і Туреччини з метою укріплення своєї монаршої влади та придушення свавілля польських шляхтичів, що під виглядом республіканської форми правління сягнуло апогею на всіх рівнях.

Гаряче прагнучи визволити український народ від наруги шляхтичів-уніатів над його предківською православною вірою і людськими правами,

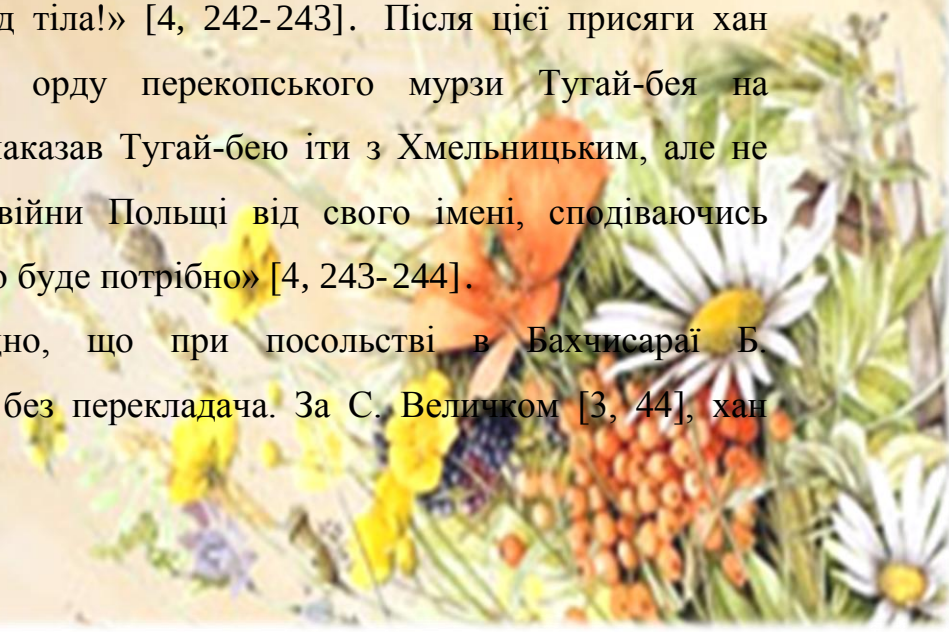
Б. Хмельницький відповів ханові рішуче: «Я готовий присягнути перед ханом, що прошу допомоги без обману і без хитрощів. Якщо цього мало, я готовий залишити його ханській величності сина свого заручником!» [4, 242-243].

Епізод прибуття Б. Хмельницького до Криму разом із сином-підлітком з цією важливою політичною місією міг бути узятий Т. Шевченком не лише з історичної праці М. Костомарова «Богдан Хмельницький...», а й з літопису С. Величка [3, 44-50], відомого художникові в рукописі ще до заслання [5, 189, 191, 164].

В інших історичних джерелах, що позначилися на поезії Т. Шевченка до заслання – анонімній «Історії Русів» та «Истории Малой России» Бантиша-Каменського цей епізод висвітлений достовірніше: дорослий юнак Тимофій сам приїздить на вимогу батька до кримського хана Іслам-Гірея заручником [6, 88-90].

Присягаючи на вірність угоді, Б. Хмельницький правою рукою тримає зняту шапку, а жестом лівої вказує кримському володареві на сина. На вимогу повелителя Криму він присягає на ханській шаблі за мусульманським звичаєм: «Хмельницький поцілував її крицю і, стоячи в колі мурз, виголосив таку клятву: «Боже, всіх видимих і невидимих створінь Творець! Відатель помислів людських! Присягаю тобі (...), все буду робити без підступу і зради; і якби, з мого боку, вийшло що-небудь на шкоду його ханській милості, то, допусти, Боже! Щоб цією шаблею відділилася моя голова від тіла!» [4, 242-243]. Після цієї присяги хан відряджає чотиритисячну орду перекопського мурзи Тугай-бея на допомогу козакам: «Хан наказав Тугай-бею іти з Хмельницьким, але не оголошувати формально війни Польщі від свого імені, сподіваючись залишитися осторонь, якщо буде потрібно» [4, 243-244].

З малюнка очевидно, що при посольстві в Бахчисараї Б. Хмельницький обходився без перекладача. За С. Величком [3, 44], хан

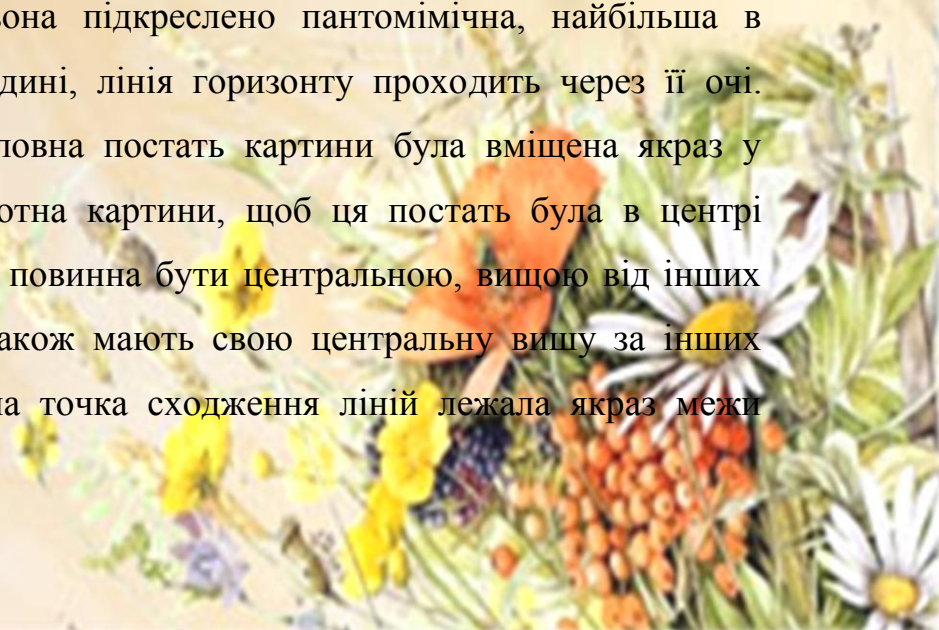

добре знав українську мову: «Хан добре знав мову козацьку, для чого там тлумача неприкликано; але всі потреби й інтереси Хмельницького сам хан вислуховував і сам на все відповідав». За версією М. Костомарова [4, 242], Б. Хмельницький вільно володів турецькою.

Після цього посольства, відсвяткувавши Великдень, Б. Хмельницький у квітні 1648 р. повертається на рідну землю, де його проголошують гетьманом всієї України. У визвольній війні 1648-1654 рр. Б. Хмельницький разом із загоном Тугай-бея здобув блискучі перемоги над ворожим шляхетським військом під Жовтими Водами, під Корсунем, а також під Пилявою (після затяжної облоги) і Зборовом.

Окрім описаного тут ескізу картини, у Національному музеї Тараса Шевченка зберігаються ще два олівцевих начерки до нього. На одному з них (24,8:18,8 см) в центрі зображено Б. Хмельницького в смушевій шапці зі шликом, з оселедцем, зачесаним назад, з довгими вусами, у кунтуші, шароварах і чоботах. Він широко розвів руки, як для обіймів, запевняючи татарського хана Іслам-Гірея, що справді потребує його допомоги у війні зі спільним ворогом – польською шляхтою. На другому плані ледь окреслений ханський передпокій у Бахчисарайському палаці, ті самі постаті восьми мурз, що й на ескізі, постать сина-підлітка Тимофія ліворуч від Б. Хмельницького. У хлопця-козака сумне обличчя, брови стражденно вигнуті краями вгору.

Центральна постать – Богдана Хмельницького – вирішена у класицистичному стилі: вона підкреслено пантомімічна, найбільша в групі, розташована посередині, лінія горизонту проходить через її очі. «...канон вимагав, щоб головна постать картини була вміщена якраз у самій середині площі полотна картини, щоб ця постать була в центрі головної групи, а ця група повинна бути центральною, вищою від інших другорядних груп, котрі також мають свою центральну вищу за інших постать. Щоб перспективна точка сходження ліній лежала якраз межі

очей головної постаті, отже, щоб і лінія горизонту завжди проходила через очі головної фігури. Пози мали бути передусім можливо гарними, хоч би й розминались із дійсною правдою [...], а вся картина мала нагадувати розставлені і пантомімічні групи» [7, 3-5]). Він класицистичний, адже ставить обов'язок – визволити рідний край від польсько-шляхетської наруги - вище за особисте щастя, за життя власного сина. І романтичний, адже вболіває за національні ідеали, маючи драматичну особисту долю.

Герой другого начерку зображений класицистично: він є центральною постаттю рисунка, підкреслено пантомімічною, з гарними до вишуканості рухами. Б. Хмельницький стоїть з гордо піднятою головою, але похиленими в зажурі плечима, у смушевій шапці, з оселедцем, зачесаним назад, у кунтуші, шароварах і чоботах. Руки схрестив на животі. Риси обличчя, окрім вольового підборіддя й козацьких вусів, не прорисовані. Перед нами – класицистичний герой, який ставить обов'язок перед рідним краєм понад особисте щастя. І романтичний: змагається за козацьку державу, за національні інтереси українців проти посягань могутньої держави-завойовника.

Ескіз «Богдан Хмельницький з сином перед кримським ханом» та два начерки до нього пояснюють зміст наступних рядків поезії «Гоголю» (1844):

«Не заревуть в Україні
Вольнії гармати.
Не заріже батько сина,
Своїї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю Вкраїни.
Не заріже: викохає
Та й продасть в різницю
Москалеві. Цебто, бачиш,

Лепта удовиці

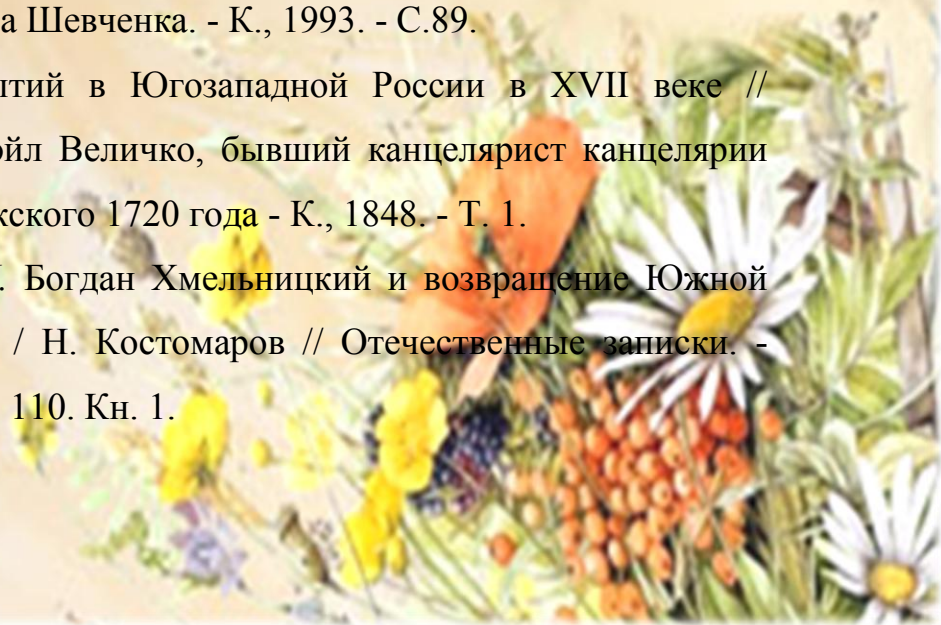
Престолові-отечеству» [8; 284].

Поет звеличує саможертвність батька, ватажка всенародного визвольного руху в ім'я найвищої святині - України. Простежується алюзія на образ Гонти в поемі «Гайдамаки» та неісторичний епізод ствердження ним вірності козацькій присязі вбивством власних покатоличених синів. Так Т. Шевченко переосмислює в ключі романтизму ^біблійний сюжет принесення Авраамом свого сина в жертву Богові.

Саме український романтизм у поезії, а згодом в образотворчому мистецтві проголошує через творчість Т. Шевченка національні цінності за найвищі в світі.

Художник-графік Опанас Сластіон, відомий як один з кращих ілюстраторів поезії Т. Шевченка, навчаючись у 1870-х рр. в Академії мистецтв у Петербурзі, мав нагоду спілкуватися з професорами, які ще пам'ятали автора «Кобзаря» як художника. Він стверджує: «Шевченко перший своїми малярськими творами показав, що Україна мала свою історію, і що сюжети її варті того, щоб на них зупинялись художникам. Його історичні картини, як «Хмельницький перед ханом», - всі були присвячені історії України. Шевченко був історико-жанрист [7, 12-14].

1. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 12 т. / ред. кол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. / Т. Шевченко. - К. : Наук, думка, 2003. - Т. 5. - С. 109.
2. Листи до Тараса Шевченка. - К., 1993. - С.89.
3. Летопись событий в Югозападной России в XVII веке // Составил Самойл Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского 1720 года - К., 1848. - Т. 1.
4. *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России / Н. Костомаров // Отечественные записки. - СПб., 1857. - Т. 110. Кн. 1.

5. *Дзира Я.* Творчість Шевченка і літопис С. Величка / Я. Дзира // Вітчизна. - К., 1962, № 5, травень. - С.189,191,164.
6. *Лашкул З.* Богдан Хмельницький і місця його діяльності в мистецькій спадщині Т. Г. Шевченка / З. Лашкул // Мистецька спадщина Т. Г. Шевченка. Випуск І. - К., 1959. - С. 89 - 90.
7. *Сластьон О.* Т. Шевченко у мистецтві / О. Сластьон // Малюнки Т. Г. Шевченка. Вип. І. - Пб., 1911.
8. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 12 т. / Ред- кол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. / Т. Шевченко - К. : Наук, думка, 2003. - Т. 1.
9. *Новицький О.* Коментар до малюнків Т. Г. Шевченка / О. Новицький. - Б./м., ВУАН. 1932. - С.140 -141. - № 892, 893, 894.
- 10.*Хинкулов Л.* Тарас Шевченко. Биография / Л. Хинкулов. - М. : Худож. лит., 1960. -С. 304 - 305.
- 11.*Попов А.* Турецкая война в царствование Федора Алексеевича / А. Попов // Русский Вестник. - 1857. - № 8, кн. II, апрель. - С.143 - 180.
- 12.*Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 12 т. / Ред- кол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. / Т. Шевченко. - К. : Наук, думка, 2003. - Т. 2.
- 13.*Овсійчук В.* Класицизм і романтизм в українському мистецтві. - Київ. - 2001. - 448 с.

